

Marx lännessä – ja idässä: *Pääoman reseptio jaetussa Saksassa*

Lectio praecursoria 25.4.2023

PAULA RAUHALA

Satuin olemaan viime kesänä Manchesterissa, kun sain väitöskirjani valmiiksi. Seuraavana aamuna menimme Kansojen historian museoon.¹

Museon päänäyttely kertoo demokratian tarinan Britanniassa. Se kertoo juuri siitä 1800-luvun työväestön organisoitumisesta, joka tarjosi keskeistä aineistoa Marxin päätteokselle *Pääomalle*. Juuri valmistuneen väitöskirjani näkökulmasta oli erityisen mielenkiintoista, ettei Marxia tai Engelsiä näyttelyssä 1800-luvun tapahtumien yhteydessä edes mainittu.

Näyttely alkaa vuodesta 1819. Kivenheiton päässä museosta kuusikymmentä tuhatta kansalaista vaati rauhanomaisesti äänioikeutta. Vain vauraimmat maanomistajat – jotka muodostivat viitisen prosenttia miespuolisesta aikuisväestöstä – saivat tuolloin äänestää (Piketty 2020/2019, 178). Ratsuväki hyökkäsi ihmisjoukkoon ja tappoi 11. 400 loukkaantui (Good 2009, 237).

Mielenosoituksen aiheuttama poliittinen paine ja verilöylyn synnyttämä järkytys vaikutti ilmeisesti siihen, että ammattiyhdistystoiminnasta säädetyt rangaistukset poistettiin viisi vuotta myöhemmin vuonna 1824. Työläisten palkat olivat huonot sekä työ- ja asumisolosuhteet epäterveelliset. Manchesterissa, jossa nyt lomailimme, tavalliset työläiset elivät keskimäärin noin 17-

¹ <https://phm.org.uk/>

vuotiaiksi, kun herrasväki eli keskimäärin nelikymppiseksi (Good 2009, 233).

Vuonna 1832 väkivaltaisesti tukahdutettujen mielenosoitusten jälkeen säädettiin laki, jonka nojalla jo 14 prosenttia aikuisista miespuolisista kansalaisista sai äänestää (Good 2009, 238; Piketty 2020/2019, 169). Haluaisin kuitenkin muistuttaa, että tekstiiliteollisuus oli se teollisuudenala, joka nosti Britannian maailmanherruuteen. Tämän teollisuudenalan työntekijöistä 1830-luvulla reilusti yli puolet oli alle 18-vuotiaita, ja suurin osa näistä lapsista oli tyttöjä (Tuttle 1999). Näillä ihmisillä, joita esimerkiksi Marx piti keskeisenä modernin maailman rakentajina, ei siis ollut edustusta parlamentissa.

Työväestö kuitenkin järjestäytyi kiivaasti näiden vuosikymmenten aikana. Näyttelyssä esillä oli esimerkiksi ensimmäisen kansainvälisen työväenliiton, eli ensimmäisen internationaalisen ensimmäisen johtajan George Odgerin (1813/4–1877) hattu vuodelta 1864. En huomannut mitään mainintaa Marxista internationaalinkaan yhteydessä. Tätä voisi pitää erikoisena, sillä Marx laati internationaalisen perustamismanifestin ja säännöt. Marx myös tunnettiin tämän kansainvälisen järjestön pääneuvoston johtohahmona suurimman osan sen olemassaoloajasta (ks. Musto 2014).

Suurten mielenosoitusten jälkeen, *Pääoman* julkaisuvuonna 1867 voimaan tullut lakiuudistus toi äänioikeuden jo 30 prosentille miesväestöstä (Piketty 2020/2019, 177). Tyttöjen ja naisten osuus erityisesti tekstiiliteollisuudessa oli kuitenkin edelleen korkea, joten tämän alan työntekijöistä harva pystyi vaikuttamaan maan asioihin mitenkään parlamentin kautta (ks. Tuttle 1999). Heillä oli kuitenkin muita keinoja vaikuttaa: erilaista solidaarisuustoimintaa, opintotoimintaa ja ammattiyhdistykset, joilla ei kuitenkaan ollut laillista asemaa ennen vuotta 1871.

Näyttely kertoo myös siitä, kuinka sosialistisen *Fabian Society*n jäsen Annie Besant (1847–1933) kirjoitti vuonna 1888 Bryant & Mayn tulitikkutehtaan tyttöjen asemasta lehtiartikkelin otsikolla: ”valkoista orjuutta Lontoossa”. Hän totesi, että nämä lapset irtisanottiin heti, kun terveydelle tuhoisa työ oli kuluttanut heidät loppuun: ”kuka välittää, jos he kuolevat tai joutuvat

kadulle, kunhan vain Bryant & Mayn osakkeenomistajat saavat 23 % voittonsa?”² Marxin tytärtä Eleanoria, joka myös kampanjoi tyttöjen puolesta, ei mainittu. Myöskään Marxia tai Engelsiä, kumpaakaan heistä, ei tosiaan edes mainittu näiden 1800-luvun kamppailujen yhteydessä. Ei mainittu Manchesterissa tekstiilitehtaan johtotehtävissä toimineen Engelsin urauurtavaa empiiristä tutkimusta *Työväenluokan asema Englannissa* vuodelta 1845, eikä mainittu Marxin *Pääomaa*, vaikka se on kenties kuuluisin koskaan kirjoitettu empiirisesti perusteltu teoreettinen jäsennys näiden työläisten työehtojen ja pääomien kasautumisen välisestä dynamiikasta.

Marx ja Engels mainittiin ensimmäisen kerran 1880- ja 1890-luvulla perustettujen vasemmistopuolueiden yhteydessä ja johdantona Neuvostoliitolle ja 1900-luvun kommunismille. Toinen näistä puolueista (*Social Democratic Federation*) perustettiin kaksi vuotta ennen Marxin kuolemaa, ja toinen (*Independent Labour Party*) kymmenen vuotta hänen kuolemansa jälkeen.

Sille, että Marx sijoitetaan enemmän tai vähemmän spontaanisti 1900-luvulle Viktorian ajan sijasta, ja ehkä jopa Neuvostoliittoon Englannin sijasta, on syynsä. Se on tietenkin 35 vuotta Marxin kuoleman jälkeen, vuonna 1917 onnistunut lokakuun vallankumous.

Bolševikkien tausta on erilainen kuin Marxin ja hänen ajattelunsa tausta, jota ylempänä kuvailin. 1800-luvun Britanniassa työväestö ajoi itse asiaansa yhdistystoiminnan, lakkoilun, mielenosoitusten, opintotoiminnan, kirjastojen ja työväenlehtien avulla (ks. esim. Good 2009). Tätä toimintaa Marx ja Engels ihailivat. Kumpikaan ei keksinyt omasta päästään ajatusta siitä, että työläisten pitäisi ajaa asiaansa joukkovoimalla. Pikemminkin he pääsivät mukaan heistä itsestään riippumatta olemassa oleviin liikkeisiin 1800-luvun Ranskassa ja Englannissa. He oppivat näiltä liikkeiltä ja vaikuttivat puolestaan niihin.

Tsaarin Venäjän tilanne oli toisenlainen. Urbaania työväestöä oli vähän, eivätkä sen mahdollisuudet järjestäytyä olleet kovin hyvät. Ensinnäkään Venäjällä ei vuosisadan vaihteessa ollut

² <http://www.mernick.org.uk/thhol/thelink.html>. Suomennos P. R.

demokraattisia instituutioita, kuten vapaata lehdistöä. Toiseksi Venäjän maalaisväestöllä ei ollut samanlaisia edellytyksiä ajaa asiaansa kuin 1800-luvun Britannian urbaanilla työväestöllä, kuten mahdollisuuksia kokoontua suurin joukoin, lukutaitoa tai teknologista osaamista. *Oppositio*, Venäjän sosiaalidemokraattinen työväenpuolue (*Rossijskaja sotsial-demokratitšeskaja rabotšaja partija*) mukaan luettuna, toimi maan alla, joka luonnollisesti vaikutti sen poliittiseen strategiaan. (Ks. esim. Lewin 2005; Blanc 2022.)

Lokakuun vallankumouksen jälkeen seuranneen sisällissodan ja useiden ulkovaltojen interventioiden jälkeen Venäjän kommunistinen puolue (bolševikit) (*Rossijskaja Kommunistitšeskaja Partija (Bolševikov)*) otti kansalaisyhteiskunnan entistä tiukemmin kontrolliinsa.

Stalinin noustua valtaan 1920-luvun lopulla puolueen piirissä kodifioitiin maan viralliseksi ideologiaksi Marxin nimeä kantava marxismi-leninismi. Moni ajattelee, että tämä oppi esittää Marxin ajatukset yksinkertaistetussa muodossa. Tämä ei pidä alkuunkaan paikkaansa.

Marxismi-leninismi teki Marxista kommunismin profeetan. Historiallisen materialismin mukaan ihmiskunnan historia etenee erilaisten vaiheiden kautta lainmukaisesti kohti kommunismia. Dialektisen materialismin mukaan koko universumin historia etenee hiukkas- ja partikkelitasolta kohti aineen järjestyksen korkeinta muotoa, eli kommunismia.³ Jokainen Marxia luenut tietää, ettei tällä ole mitään tekemistä Marxin ajattelun kanssa. Marx ei puhunut dialektisestä materialismista.

Miksi tällainen tarina kommunismin vääjäämättömästä voitokulusta historiassa oli tarpeellinen? Marxin ja Engelsin ideologiateoriaa tuntevalle vastaus on selvä (ks. esim. Rehmann 2013). Toisin kuin jälkikäteen saattaa vaikuttaa, kommunististen puolueiden valta ei koskaan ollut itsestäänselvyys. Neuvostoliittoa autoritäärisesti johtaneen puolueen piti todistella kansalaisilleen, että vaikka länsimaiden elintaso saattaa näyttää

³ Erinomainen havainnollistus tästä megalomaanisesta ideologisesta kaavasta: Vlasova 1987, 60–1. Ks. myös Rauhala 2023, 37.

houkuttelevalla, niin tuo kapitalistinen yhteiskunta on ”tiedemies” Marxin löytämien historiallisen materialismin lakien määräämänä menossa kohti tuhoaan. Kommunististen puolueiden johtamien maiden tuleva kukoistus oli puolestaan näiden samojen lakien nojalla taattu.

Stalinismin synkimpinä vuosina tämä valtion virallinen ideologia sitoi ehdottomasti kaikkia kansalaisia. Poliittisesti riippumaton tutkimus lakkautettiin, myös Marx-tutkimus. 1920-luvun alussa Neuvostoliitossa oli aloitettu Marxin ja Engelsin kirjoitusten kokonaisedition, MEGA:n⁴ toimitustyöt. Projekti teki alkuvaiheessa yhteistyötä saksalaisen Frankfurtin sosiaalitutkimuksen instituutin, siis Frankfurtin koulukunnan tutkijoiden kanssa (Hecker et al. 2000). Stalin kuitenkin lakkautti MEGA:n ja teloitutti projektin johtajan mukana puolet sen 244 työntekijästä (Rokityansky ja Müller 1996, 116–17, Boldyrevin ja Kraghin 2015, 367–8 mukaan).

Vuonna 1953 kuolleen Stalinin rikokset vuonna 1956 tuominnan NKP:n 20. puoluekokouksen jälkeen moni asia neuvostoyhteiskunnassa muuttui. Terrori loppui, kansalaiset saivat joitakin kansalaisoikeuksia ja tieteen ja taiteen tekijät saivat lisää vapautta. Kuitenkin perustavimmat asiat jäivät ennalleen, ennen kaikkea puolueen kyseenalaistamaton yksinvalta (ks. esim. Labica 1986; Lewin 2005).

Tutkimukseni koskee juuri tätä aikakautta toisen maailmansodan jälkeen jaetussa Saksassa. Koska puolitiehen jääneessä destalinisaatiossa ei koskaan käsitelty kriittisesti marxismi-leninismää, se pysyi niin Neuvostoliiton kuin toisen maailmansodan jälkeen muodostetun DDR:nkin virallisena valtioideologiana (ks. Labica 1986). Tutkijat eivät edelleenkään voineet täysin älyllisesti rehellisesti lukea Marxia, mutta ne keinot, joilla puolue pyrki kontrolloimaan heitä, pehmenivät. Aivan erityisen kiinnostavaa aikaa niin neuvostoliittolaisessa kuin DDR:läisessä poliittisessa taloustieteessä ja filosofiassa on 1960-luku. DDR:ssä vuonna 1963 alkaneet talousuudistukset ammensivat

⁴ *Marx-Engels-Gesamtausgabe*.

muun muassa Tšekkoslovakian uudistusliikkeen ajatuksista (ks. Krause 1998).

Samaan aikaan myös Berliinin muurin toisella puolella tapahtui. Luennollaan Marxista filosofi Theodor Adorno (1903–1969) totesi vuonna 1962, että Marxin lukeminen rehellisesti ja ilman ulkopuolelta asetettuja mittapuita on vallitsevassa kylmän sodan ilmapiirissä mahdotonta niin idässä kuin lännessäkin (Adorno 2018/1997, 164). 1960-luvulla aktivoitunut opiskelijaliike kuitenkin muutti tämän tilanteen, ja Marxia ryhdyttiin lukemaan myös Länsi-Saksan yliopistoissa (ks. esim. Hoff 2017).

Adornon oppilaiden 1960-luvulla muodostama *Neue Marx-Lektüre* on tänä päivänä Saksan suosituin *Pääoman* lukemisen perinne. Tämä 1960-luvun opiskelijaliikkeen kontekstissa syntynyt koulukunta painottaa erityisen voimakkaasti eroa perinteisen ja DDR:läisen dogmaattisen ja uuden kriittisen lukutavan välillä. Itse se tietenkin edustaa uutta. *Neue Marx-Lektüren* nykyedustajat väittävät, ettei tällä koulukunnalla itsellään ole mitään tekemistä DDR:n kanssa. Väitöskirjani lähtökohtana oli epäily tätä tarinaa kohtaan. Mahtaako sekään pitää paikaansa, että kaikki merkittävät ajatukset keksittiin lännessä?

Väitöskirjani pääasiallinen tutkimuskysymys on, kommunikoivatko itä- ja länsisaksalaiset tutkijat, jotka lukivat Marxin *Pääomaa*, Berliinin muurin ylitse. Jos kommunikoivat, millaisia ristiriitoja heidän välilleen muodostui. Entä siirtyikö Berliinin muurin yli vaikutteita? Osoitan, että itä- ja länsisaksalaiset tutkijat keskustelivat *Pääomasta* keskenään enemmän kuin tähän saakka on ajateltu.

DDR:läinen Marx-tutkimus on nimittäin muutakin kuin marxismi-leninismiä. Päällepäin DDR:läisen Marx-tutkimuksen julkisivu oli kiveen veistetty ja tutkijoiden marssirivit suoria. Tosi asiassa kulissin takana puolue ja salainen poliisi joutuivat tekemään kovasti töitä pitääkseen kurittomat tutkijat rivissä ja tahdissa. Tutkimukseni keskeinen viesti onkin, että DDR:läinen Marx-tutkimus on ristiriitainen ilmiö. Toisaalta puolue takasi tällaiselle tutkimukselle ennennäkemättömät resurssit.

Vuonna 1967 DDR:ssä esimerkiksi käynnistettiin uudelleen Stalinin kolmeakymmentä vuotta aiemmin väkivaltaisesti lakkauttaman Marxin ja Engelsin kirjoitusten kokonaisedition MEGA:n toimitustyöt. Projekti työllisti satoja tutkijoita, arkistonhoitajia ja muita asiantuntijoita. Koskaan missään tällaiseen tutkimukseen ei ole panostettu näin paljon resursseja. Samalla puolue kuitenkin vaikeutti ja jopa lamaannutti näiden tutkijoiden työtä puuttamalla sen sisältöön. Se teki parhaansa, etteivät tutkijat olisi loukanneet puolueen muotoileman marxismi-leninismiin opinkappaleita.

Tutkijat ovat kuitenkin usein älykkäitä ja oveliakin ihmisiä. Ammatikseen Marxia aamusta iltaan lukeneet ammattilaiset näkivät helposti ristiriidat Marxin ajatusten ja valtioideologian välillä. He toivat näitä ristiriitoja myös esille, mutta tekivät sen yleensä kieli keskellä suuta ja käyttäen oman aikansa jargonia. Käsittelen väitöskirjassani useita filosofeja ja taloustieteilijöitä, jotka haastoivat valtioideologian DDR:ssä toisen maailmansodan jälkeen ja joiden ura oli sen vuoksi vaikea. Filosofi Michael Brietä (1993, 40) seuraten kutsun heitä ortodoksisiksi kerettiläisiksi. He lukivat Marxia rehellisesti maassa, jossa Marx oli tabu.

Suuri osa näistä tutkijoista oli tavalla tai toisella myös tekemisissä länsisaksalaisen *Neue Marx-Lektüren* edustajien kanssa. He ajattelivat monista asioista samalla tavalla kuin nämä frankfurttilaiset, mutta eivät tietenkään kaikista. Selitän itä- ja länsisaksalaisten tutkijoiden välisiä erimielisyyksiä sillä, että he lukivat *Pääomaa* varsin erilaisissa yhteiskunnissa ja he käyttivät tätä klassikkoteosta varsin erilaisiin tarkoituksiin.

Toisaalta löysin yllättävän paljon myös positiivisia vaikutteita niin lännessä itään kuin idästä länteen päin. Itäksaksalaisten tutkijoiden piti työn puolesta lukea kaikki uudet merkittävät länsisaksalaiset tutkimukset Marxista. Heidän piti, yhtä lailla työn puolesta, tyrmätä kaikki muu kuin marxistis-leninistinen ajattelu revisionismina. Jokainen lännessä ilmestynyt kirja teillattiin huolellisesti, mutta se edellytti tietenkin kirjan perusteellista esittelyä. Niinpä esimerkiksi Frankfurtin koulun ajattelu tunnettiin DDR:ssä melko hyvin, ja kiinnostusta oli paljonkin.

Länsisaksalaisetkin puolestaan toisinaan huomasivat, että marxistis-leninistisen jargonin suojissa käytiin joskus merkittäviäkin keskusteluita. Yhdellä tutkimukseni päähahmoista, DDR:n merkittävimmällä taloustieteilijällä Fritz Behrensillä (1909–1980) oli yhteyksiä myös Länsi-Saksaan ja jopa Frankfurtin kouluun. Behrens toimi DDR:n tilastotieteen keskusinstituutin johtajana sekä tiedeakatemian poliittisen taloustieteen instituutin johtajana, hän voitti valtionpalkinnon – ja oli toisaalta jatkuvan tarkkailun ja kurinpitotoimenpiteiden kohteena.

Behrens, joka oli Itä-Saksassa talousuudistusten merkittävien ajattelija, ura loppui samoihin aikoihin kuin Varsovan liitto miehitti Tšekkoslovakian syksyllä 1968. Tämä merkitsi myös talousuudistusten loppua ja ilmapiirin lopullista viilenemistä. (Ks. esim. Steiner 1999.)

Behrens on hyvä esimerkki siitä, kuinka huonosti DDR:ää autoritäärisesti johtanut puolue hyödynsi käytössään olevia ihmillisiä resursseja. Puolue pelkäsi liikaa hallitsemansa maan kansalaisia, jotta olisi kyennyt hyödyntämään heidän osaamistaan.

Moni taho voisi ottaa opikseen 1900-luvun yhteiskuntakokeiluista, ja ennen kaikkea minulla olisi vinkki autoritäärisille johtajille. Älkää puuttuko osaajien työhön; kuunnelkaa myös kritiikkiä.

Uskon, että kylmän sodan ajan perintö on tähän asti ollut liian lähellä, jotta siitä olisi voinut kiinnostua avoimin mielin. Uskon myös, että nyt kylmän sodan ajan ristiriitoja voidaan jo tarkastella rauhallisesti, sopivan etäisyyden päästä.

Tampereen yliopisto

Kirjallisuus

- Adorno, T. W. (2018/1997). "Theodor W. Adorno on 'Marx and the Basic Concepts of Sociological Theory'", *Historical Materialism* 26 (1), 154–64. DOI: <https://doi.org/10.1163/1569206X-00001619>.
- Blanc, Eric (2022). *Revolutionary Social Democracy: Working-Class Politics Across the Russian Empire (1882-1917)*. Leiden: Brill.

- Boldyrev, Ivan ja Martin Kragh (2015). "Isaak Rubin: Historian of Economic Thought during the Stalinization of Social Sciences in Soviet Russia", *Journal of the History of Economic Thought* 37 (3), 363–86. DOI: 10.1017/S1053837215000413.
- Brie, Michael (1993). "Die Tragödie eines kommunistischen Intellektuellen zwischen Mauer und Menschheitsutopie". Teoksessa Michael Brie and Karin Hirdina (toim.), *In Memoriam Lothar Kühne. Von der Qual, die staatssozialistische Moderne zu leben*. Berliini: Gesellschaft für Sozialwissenschaftliche Forschung und Publizistik.
- Good, Kenneth (2009). "The Drive for Participatory Democracy in Nineteenth Century Britain", *Commonwealth & Comparative Politics*, 47:3, 231–247. DOI: 10.1080/14662040903132526
- Hecker, Rolf, Richard Sperl ja Carl-Erich Vollgraf (toim.) (2000). *Erfolgreiche Kooperation: Das Frankfurter Institut für Sozialforschung und das Moskauer Marx-Engels-Institut (1924–1928): Korrespondenz von Felix Weil, Carl Grünberg u. a. mit David Borisovic Rjazanov, Ernst Czobel u. a. aus dem Russischen Staatlichen Archiv für Sozial- und Politikgeschichte Moskau*. Hampuri: Argument.
- Hoff, Jan (2017/2009). *Marx Worldwide: On the Development of the International Discourse on Marx Since 1965*, käänt. Nicholas Gray. Leiden: Brill.
- Labica, Georges (1986/1984). *Der Marxismus-Leninismus. Elemente einer Kritik*, käänt. Thomas Laugstien. Hampuri: Argument.
- Lewin, Moshe (2005). *The Soviet Century*, toim. Gregory Elliott. New York: Verso.
- Musto, Marcello (2014). "Mies paikallaan – Marx internationaalina aikana", suom. Paula Rauhala, *niin & näin* 3/2014, 81–90.
- Piketty, Thomas (2020/2019). *Capital and Ideology*, käänt. Arthur Goldhammer. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Rauhala, Paula (2023). *Marx in the West and in the East: Reading Capital in the Divided Germany*. Tampere University Dissertations 759. <https://trepo.tuni.fi/handle/10024/146256>.
- Rehmann, Jan (2013). *Theories of Ideology: The Powers of Alienation and Subjection*, Leiden: Brill.
- Steiner, Helmut (1999). "Notizen zu einer 'Gesellschaftsbiographie' des Fritz Behrens (1909–1980)". Teoksessa Eva Müller, Manfred Neuhaus ja Joachim Tesch (toim.), *Ich habe einige Dogmen angetastet: Werk und Wirken von Fritz Behrens*. Leipzig: Rosa-Luxemburg-Stiftung Sachsen.

- Tuttle, Carolyn (1999). *Hard Work in Factories and Mines: The Economics of Child Labor During the British Industrial Revolution*. Boulder: Westview.
- Vlasova, T. (1987). *Marxist-Leninist Philosophy: Diagrams, Tables, Illustrations for Students of Marxist-Leninist Theory*. Moskova: Progress.